

ŻYDZI I JUDAIZM WE WSPÓŁCZESNYCH BADANIACH POLSKICH

Piotr Majdanik <https://orcid.org/0000-0002-0793-2690>

Koncepcja praw noachickich w *Sefer ha-chinuch*¹

THE CONCEPT OF NOAHIDE LAWS IN *SEFER HA-CHINUCH*

Abstract: *Sefer ha-chinuch* is one of the earliest and most interesting works created after Maimonides which deal more broadly with the issue of Noahide laws (laws given according to the Judaic tradition to all humanity). The purpose of the article is to present the original views of the author of this book on the issue of seven Noahide laws, and in particular on their relations to the 613 commandments of Israel. Discussion on the Noahide laws in *Sefer ha-chinuch* is not organized in a systematic way. The originality and value of this work lies, firstly, in the very approach to this topic in a general way (the inspiration was certainly Maimonides); secondly, in the concept of Noahide laws as categories, the details of which are comparable, although not identical, to the Israeli commandments. This concept resulted in an innovative construction involving the incorporation of the Noahide commandments into a discussion on individual Israeli commandments. Thirdly, the originality of the work is manifested also in certain halachic concepts concerning aspects of specific Noahide laws, often departing from Maimonides' solutions.

Keywords: Noahide laws, *Sefer ha-chinuch*, Halachah, 613 mitzvot.

Słowa kluczowe: prawa noachickie, *Sefer ha-chinuch*, halacha, 613 micwot.

¹ Zamieszczone w pracy przekłady fragmentów *Sefer ha-chinuch* (wraz z zawartymi w nich cytatami biblijnymi) dokonane zostały przez autora niniejszego artykułu na podstawie wydania *Sefer ha-chinuch im beur Minchat chinuch*, t. 1–3, Jeruzalajim 2008–2009. Na tej edycji opierają się XIX-wieczne komentarze Josefa Babada z Tarnopola (stanowiące odrębne dzieło pt. *Minchat chinuch*) do poszczególnych przykazań zawartych w *Sefer ha-chinuch*.

Wprowadzenie – prawa noachickie

Prawa noachickie stanowią wedle tradycji rabinicznej kodeks moralny nadany przez Boga całej ludzkości, odrębny od 613 przykazań, których przestrzeganie nakazano wyłącznie Izraelowi na Synaju. Prawa te – zgodnie z ową tradycją – zostały pierwotnie przekazane Adamowi w ogrodzie Eden, a następnie odnowione Noemu² po potopie. Klasyczne i najobszerniejsze omówienie tych praw w literaturze rabinicznej zawarto w Talmudzie³, traktat *Sanhedrin* 56a–60a.

Omówienie to wraz z innymi źródłami rabinicznymi stało się podstawą regulacji praw noachickich dokonanej przy okazji kodyfikacji praw izraelskich przez Moszego ben Majmona, czyli Majmonidesa (akronim *Rambam*), w jego monumentalnym dziele halachicznym pt. *Miszne Tora*. Prawa noachickie zostały przezeń wyłożone w traktacie *Hilchot melachim u-milchamot* od końca rozdziału ósmego do rozdziału dziesiątego⁴. *Rambam* – w ślad za źródłami rabinicznymi – wymienia siedem głównych praw noachickich:

1. zakaz bałwochwalstwa (*awoda zara*);
2. zakaz bluźnierstwa (*birkat Ha-Szem*);
3. zakaz zabójstwa (*szefichut damim*);
4. zakaz niemoralnych stosunków (*giluj arajot*);
5. zakaz rabunku (*gezel*);
6. zakaz spożywania części żyjącego zwierzęcia (*ewer min ha-chaj*);
7. nakaz ustanowienia systemu sprawiedliwości (*dinim*)⁵.

Wedle koncepcji Majmonidesa prawa noachickie stanowiły pierwotnie fundament moralny dla całej ludzkości, w tym także dla Izraela i jego protoplastów – przed nadaniem Tory na Synaju. Od tego czasu Izrael przestrzega swoich własnych 613 przykazań, odrębnych od praw noachickich, nadal obowiązujących resztę ludzkości⁶. Prawa noachickie mogą być zatem rozpatrywane dwojako w odniesieniu do praw obowiązujących lud Izraela: po pierwsze jako Boski kodeks obowiązujący całą ludzkość

² Przymiotnik *noachicki* (*noachidzki*) pochodzi od hebrajskiej wersji imienia Noego – *Noach*.

³ Ilekroć w niniejszym artykule mowa jest o Talmudzie, chodzi o Talmud babiloński.

⁴ Wszelkie odniesienia do *Miszne Tora* z podaniem numeracji rozdziałów i *halachot* podążają za tradycyjnym podziałem z wydań drukowanych przyjętym w edycji: Mosze ben Majmon, *Miszne Tora*, t. 1–12, red. Shabtai Frankel, Jeruzalajim 1973–2007.

⁵ Zob. *Miszne Tora*, *Hilchot melachim u-milchamot* 9,2–14.

⁶ Zob. tamże 9,1.

z wyłączeniem Izraela, a po drugie jako kodeks obowiązujący także Izrael przed nadaniem Tory na Synaju⁷.

Majmonides był z pewnością pierwszym i jedynym z *riszonim* (średniowiecznych rabinów), który zaprezentował zwarty wykład o prawach noachickich. Jego praca w tym zakresie zainspirowała jednak innych uczonych żydowskich do podjęcia tego tematu. Jednym z najwcześniejszych i najciekawszych dzieł powstałych po Majmonidesie, które w szerszy sposób poruszają zagadnienie noachickiej legislacji, jest *Sefer ha-chinuch*. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie oryginalnych poglądów autora tej księgi na zagadnienie siedmiu praw noachickich, a w szczególności na ich relacje do 613 przykazań Izraela.

Geneza i charakterystyka *Sefer ha-chinuch*

Sefer ha-chinuch, czyli – dosłownie – *Księga edukacji*, jest jednym z najbardziej znanych i popularnych w literaturze judaizmu wykładów, zawierającym listę 613 przykazań Tory wraz z ich omówieniem, należącym do gatunku literatury rabinicznej zwanego *tarjağ micwot* (613 przykazań) albo *minjan ha-micwot* (wykaz przykazań). Dzieło powstało w języku hebrajskim prawdopodobnie w połowie wieku XIII w Hiszpanii⁸. Jego autorem jest anonimowy lewita z Barcelony. Początkowo autorstwo tekstu przypisywano żyjącemu w tym samym miejscu i czasie słynnemu uczonemu Aharonowi ben Josefowi ha-Lewiemu (akronim *ha-Ra'a*), jednakże obecnie większość badaczy odrzuca ten pogląd⁹.

⁷ Zob. David Novak, *The Image of the Non-Jew in Judaism: An Historical and Constructive Study of the Noahide Laws*, New York–Toronto 1983, s. vii–viii, 258–259.

⁸ Ponieważ w zachowanej kopii tego tekstu przy wzmiankach o *Rambanie* (będzie o nim mowa dalej) pojawia się abrewiatura wskazująca, że jest to osoba nieżyjąca, za początek okresu powstania dzieła można przyjąć rok 1274, datę śmierci *Rambana*, a za koniec – rok 1310, w którym zmarł *Raszba* (zob. następny przypis). Jednakże z informacji podanych przez autora przy omawianiu przykazania nr 330, dotyczącego lat szabatowych, można wnosić, że dzieło *Sefer ha-chinuch* powstało w roku żydowskim 1257–1258. Zatem abrewiatury przy wzmiankach o *Rambanie* mogły zostać wprowadzone przy kopiowaniu księgi już po jego śmierci. *Sefer ha-chinuch* po raz pierwszy ukazał się drukiem w Wenecji w 1523 r.

⁹ Imię autora – Aharon – pojawiło się na stronie tytułowej pierwszego wydania drukowanego tego dzieła. Pierwszym, który wyraźnie utożsamił autora *Sefer ha-chinuch* z Aharonem ha-Lewim, był XVI-wieczny uczony, Gedalia ben Josef ibn Jachja. Współczesny badacz, Israel Mosze Ta-Szma, wyraził pogląd, że autorem *Sefer ha-chinuch* mógł być starszy brat Aharona ha-Lewiego – Pinchas ha-Lewi. Zob. Israel Moshe Ta-Shma, *Mechabro ha-amiti szel Sefer ha-chinuch*, „Kirjat Sefer” 55 (1980), s. 787–790. Wydaje się jednak, że autor był uczniem kolegi Aharona ha-Lewiego, Szloma ben Awrahama ibn Adereta (akronim *Raszba*), który studiował z nim u Nachmanidesa oraz Jony ben Awrahama Geron-

Autor opiera się (z niewielkimi zmianami) na wykazie przykazań opracowanym wiek wcześniej przez Majmonidesa w pracy *Sefer ha-micwot* (napisanej oryginalnie w języku judeoarabskim). Majmonides jest dla autora nie tylko źródłem wykazu przykazań, ale także największym autorytetem halachicznym i filozoficznym. Drugim źródłem, na które wskazuje autor, są dzieła Jicchaka Alfasiego (akronim *Rif*), największego autorytetu halachicznego dla samego Majmonidesa. Uwzględnia także uwagi współczesnego sobie Moszego ben Nachmana, czyli Nachmanidesa (akronim *Ramban*).

Oryginalność *Sefer ha-chinuch* wyraża się w dwóch jego aspektach: sposobie uporządkowania listy przykazań oraz sposobie ich omówienia. W przeciwieństwie do Majmonidesa autor ułożył przykazania nie według kryterium ich treści i znaczenia, ale według porządku *paraszijot*, czyli tygodniowych czytań Tory, w których pojawiają się wersety stanowiące podstawę poszczególnych *micwot*¹⁰. We wstępie autor uzasadnia, że ten porządek wynika z celu i przyjętego założenia co do adresata księgi. Jest ona bowiem przeznaczona dla syna i jego rówieśników (zapewne w wieku tuż przed *bar micwa*), aby zainteresować ich studiowaniem przykazań przy okazji cotygodniowych czytań Tory i aby odciągnąć ich od marnowania czasu w płochych zabawach, charakterystycznych dla tego wieku. Nie oznacza to jednak, że dzieło adresowane jest tylko do młodzieży, zawiera bowiem także treści, które mogą zainteresować ludzi dojrzałych i starszych.

Wykład każdego przykazania zaczyna się od jego definicji oraz wskazania biblijnego (*Tora sze-bi-chtaw*, czyli „Tora pisana”) oraz talmudycznego źródła (*Tora sze-be-al-pe*, czyli „Tora ustna”). Dalej następują omówienia: źródeł filozoficznych i etycznych przykazania (*szorszej micwa*)¹¹, podstawowych regulacji prawnych przykazania (*dinej ha-micwa*) oraz zakresu stosowania i karalności odnoszących się do przykazania (*nohagat micwa*).

diego (zwanego *Rabejnu Jona*). Zob. David Metzger, *Sefer ha-chinuch u-mechabro*, [w:] *Sefer ha-chinuch...*, t. 1, s. 20–24; Elchanan Lewis, *Sefer ha-chinuch*, <www.yeshiva.co/ask/?id=1843> [dostęp: 8 września 2018].

¹⁰ W rękopisach i pierwszych czterech wydaniach drukowanych *Sefer ha-chinuch* – w obrębie tygodniowego czytania oddzielnie omawiane były przykazania pozytywne i negatywne. Obecny porządek ustalono dopiero w wydaniu z 1783 r. (*Sefer ha-chinuch...*, s. 26, przyp. *chet*). Właściwie dzieło to nie jest pierwszym tekstem halachicznym zorganizowanym w ten sposób, już bowiem Achai Gaon uporządkował w dziele *Szeiltot* swoje wykłady dotyczące przykazań według porządku tygodniowych czytań Tory. Zob. Metzger, *Sefer ha-chinuch u-mechabro...*, s. 20.

¹¹ Zwanych też *ta'amej micwot*, tj. uzasadnieniami, powodami przykazań.

Sposób przedstawienia praw noachickich

Sefer ha-chinuch nie ogranicza się jednak tylko do 613 przykazań izraelskich. Już we wstępie autor zapowiada także omówienie przykazań obowiązujących resztę ludzkości, czyli praw noachickich. Jest to z pewnością wpływ Majmonidesa, choć zarówno sposób potraktowania tematu od strony konstrukcyjnej, jak i treść uwag poświęconych tym przykazaniom w *Sefer ha-chinuch* różnią się od podejścia Majmonidesa. Prawa noachickie nie zostały tu wyodrębnione, ale wzmiankowane są przy okazji omawiania poszczególnych przykazań izraelskich. Z takiego sposobu ujęcia tematu wynika pytanie o relacje między tymi dwoma systemami prawnymi, o ich wzajemne podobieństwa i różnice.

Kwestia podobieństw przykazań noachickich i izraelskich oraz różnic między nimi pojawia się już we wprowadzeniu do *Sefer ha-chinuch*. Autor omówił tu m.in. cel istnienia boskich przykazań w ogóle i różnice w tym zakresie między Izraelem a pozostałymi narodami świata:

Gdyby ktoś zapytał: „W jakim celu Ha-Szem nadał tak cenną Torę ludziom?” [...] Gdyby nie Tora, którą mu [tj. człowiekowi] nadał, intelekt całkowicie podążałby za materią we wszystkich swoich pragnieniach i byłby [człowiek] „podobny do zwierząt, które przypomina” (Ps 49,21). Dlatego praca ta nie osiągnęłaby doskonałości, ponieważ ciało człowieka i ciało zwierzęcia byłyby jednym w swojej istocie, mimo że nie byłyby jednym w formie. W ten sposób nastąpiłby brak w stworzeniu. Wynika stąd, zgodnie z tym, co powiedzieliśmy, że nadanie Tory dla oświecenia serc ludzkich jest dla stworzeń koniecznym warunkiem [uzyskania] doskonałości. A gdyby zapytano jeszcze: „Skoro jest ona dla stworzeń [warunkiem uzyskania] doskonałości, dlaczego została nadana jednemu narodowi spośród narodów świata, a nie wszystkim?” [...] Dlatego wybrał z rodzaju ludzkiego jedną część i jest nią Izrael, a jest on „najmniejszy ze wszystkich narodów” (Pwt 7,7). Błogosławiony Ha-Szem wie, że są oni wybrańcami rodzaju ludzkiego, a wybrał ich, aby byli nazwani Jego Ludem, i nadał im wszystkie fundamenty mądrości. Jednakże również wszystkim pozostałym z rodzaju ludzkiego nadał drogę, aby mogli odróżnić się od zwierząt. Jest to siedem przykazań, które nakazano wszystkim ludziom, jak to zostanie napisane o każdym z nich z pomocą Ha-Szem.

Przedstawiona powyżej koncepcja zaczerpnięta została z pism Majmonidesa, który w podobny sposób widział rolę przestrzegania boskich przykazań przez nie-Żydów jako swoistej drogi do doskonałości (np. w liście do Hasdaja ha-Lewiego).

Dostrzeżenie przez autora podobieństw między oboma porządkami prawnymi w aspekcie materialno- i formalnoprawnym legło u podstaw

samego włączenia wzmianek o prawach noachickich do wykładu poszczególnych 613 przykazań izraelskich. Podobieństwa te zostały w ten sposób mocniej podkreślone niż w *Miszne Tora* Majmonidesa, który wykład na temat przykazań noachickich wyodrębnił spośród przykazań izraelskich, ujmując go w dwa osobne rozdziały. W swoim *Sefer ha-micwot* nie wspomina zaś w ogóle o przykazaniach noachickich (przynajmniej w sposób bezpośredni).

W żadnym razie nie oznacza to jednak, że autor *Sefer ha-chinuch* nie dostrzegł różnic w obu systemach. Przeciwnie, zabieg konstrukcyjny polegający na włączeniu praw noachickich w wykład poświęcony poszczególnym prawom izraelskim, sugerujący niemal tożsamość tych praw, wymusił na autorze umieszczenie w tym wykładzie uwag podkreślających istotne różnice między nimi. Faktem jest, że najobszerniejsze fragmenty dotyczące praw noachickich poświęcone są właśnie tym różnicom.

Prawa noachickie a izraelskie w aspekcie materialnoprawnym

Pierwszą z tych różnic omówiono w uwagach do izraelskiego przykazania: *Nie będziecie wierzyć w innych bogów prócz samego Ha-Szem* (nr 26)¹². Autor przy okazji wzmianki o izraelskim i noachickim zakazie bałwochwalstwa (*awoda zara*) porusza kwestię materialnoprawnych różnic obu systemów prawnych w zakresie odpowiedzialności karnej:

Przykazanie to wchodzi też w skład siedmiu przykazań nakazanych całej ludzkości. Jednakże istnieją różnice w szczegółach między Izraelem a resztą narodów świata. Wszystko to wyjaśniono tamże w [Talmudzie, traktat] *Awoda zara*. Do różnic między Izraelem a resztą narodów świata w kwestii nadanych wszystkim przykazań należy to, że Izraelita nie może być nigdy uznany za winnego, jeśli nie ma [co najmniej dwóch] świadków [jego wykroczenia] i [jeśli nie otrzymał wcześniej] przestrogi, natomiast u narodów świata przestroga nie jest wymagana, ponieważ nie ma u nich różnicy między tym, kto działa nieumyślnie, a tym, kto działa z rozmysłem. Mogą oni również być uznani za winnych na podstawie przyznania się do winy, co nie występuje w Izraelu, ponieważ tu wymagani są świadkowie. Istnieje jeszcze jedna różnica, albowiem u narodów świata karą za przekroczenie któregośkolwiek z ich przykazań będzie uśmiercenie – jak powiedzieli nasi nauczyciele błogosławionej pamięci: „Ich zakazy są równoznaczne z ich sankcją kary śmierci” (*Sanhedrin* 57a). Zaś Izraelita czasem musi złożyć ofiarę, czasem jest skazywany na chłostę,

¹² Ponieważ sposoby sformułowania przykazań izraelskich różnią się w poszczególnych dziełach, więc aby je ujednoczyć, przyjęto formuły (przełożone na język polski) za: *Tarjag micwot. 613 przykazań judaizmu*, tłum. Ewa Gordon, Kraków 2000. Numer umieszczony w nawiasie oddaje pozycję przykazania w tej publikacji przyjętą za *Sefer ha-chinuch*.

czasem na śmierć, a czasem w ogóle nie jest karany, ale jest jak ten, który naruszył przykazanie Króla, i pozostaje ze swoją winą.

Warto zwrócić uwagę, że między tym fragmentem a ujęciem Majmonidesa występują pewne rozbieżności. O ile bowiem autor *Sefer ha-chinuch* stwierdza, że „nie ma u nich [tj. u narodów świata] różnicy między tym, kto działa nieumyślnie, a tym, kto działa z rozmysłem”, o tyle Majmonides twierdzi inaczej, wyłączając – co do zasady – odpowiedzialność karną noachity za działanie nieumyślne¹³. Nie ma też u Majmonidesa wzmianki o występowaniu u noachitów tak istotnego warunku odpowiedzialności karnej, jakim jest przyznanie się do winy¹⁴.

Autor, przy omawianiu także kilku innych przykazań izraelskich (głównie dotyczących zakazanych stosunków), zastrzega, że choć obowiązują one także noachitów, istnieją pewne różnice w szczegółach tych praw. Najciekawszą z wypowiedzi na ten temat zamieszczono przy omawianiu przykazania *Nie wolno odstępować nagości* (legalot erwat) *siostry* (nr 192):

I jest to jeden z niemoralnych stosunków, których zakazano całej ludzkości. Jednakże istnieje różnica między Izraelem a resztą narodów, jako że reszcie narodów zakazana jest tylko siostra ze strony matki, a Izraelowi zarówno siostra ze strony matki, jak i ze strony ojca. Niech zasada ta będzie w twoich rękach odnośnie do wszystkiego, co nakazano narodom, jako że zawsze, gdy znajdują się w naszej władzy, mamy osądzać ich za przekraczanie tych przykazań. Napisałem już powyżej przy ustępie *Wa-jiszma Jitro* [*micwa* nr 26], że ich karą jest zawsze uśmiercenie, niezależnie od tego, czy czyn był umyślny, czy nieumyślny, i że nie ma wymogu przestrogi, jednakże konieczni są dwaj świadkowie albo przyznanie się do winy. Zaś do podobieństw należy to, że choć nie mają prawa świadczyć przeciw Izraelicie, mogą świadczyć o sobie nawzajem. Tak nauczał starzec [tj. Majmonides].

Autor powtarza tezy wygłoszone wcześniej przy omawianiu przykazania *Nie będziecie wierzyć w innych bogów prócz samego Ha-Szem* (nr 26). Pojawia się tu jednak zaskakujący szczegół. Twierdzi mianowicie, że wymogiem w sądzie w sprawach noachickich jest świadectwo dwóch świadków (chyba że oskarżony sam się przyzna). Tymczasem zarówno według Talmudu

¹³ Zob. *Miszne Tora, Hilchot melachim u-milchamot* 10,1.

¹⁴ Na rozbieżności te zwrócił uwagę Josef Babad. Jednakże w przypadku skazania na podstawie przyznania się do winy uznał, że stanowisko takie jest uzasadnione rozumowo, choć nie jest oparte na źródłach (*Minchat chinuch*, komentarz do przykazania 26). Faktycznie autor *Sefer ha-chinuch* jest najpoważniejszym autorytetem rabinicznym, który opowiada się za taką możliwością. Zob. Samuel J. Levine, *An Introduction to Self-Incrimination in Jewish Law, with Application to the American Legal System: A Psychological and Philosophical Analysis*, „Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review” 28 (2006), nr 2, s. 270–271.

(*Sanhedrin* 57b), jak i zgodnie z poglądem przywołanego w tym ustępie Majmonidesa (*Miszne Tora, Hilchot melachim u-milchamot* 9,14), dla osądzenia nie-Żyda wystarczy jeden świadek¹⁵.

Ważniejsze są jednak początkowe stwierdzenia zawarte w powyższym fragmencie. Pojawia się w nich przekonanie, że znajomość szczegółów praw noachickich jest obowiązkiem nie tylko nie-Żydów, ale i Żydów, ponieważ w sytuacji, w której Żydzi będą sprawować władzę nad nie-Żydami, na Izraelitach spoczywać będzie wymóg egzekwowania od nie-Żydów przestrzegania praw noachickich i osądzania za ich przekroczenia. Myśl ta, pojawiająca się już u Majmonidesa¹⁶, może być jednym z motywów poruszenia zagadnienia praw noachickich w *Sefer ha-chinuch*. Koresponduje też – podobnie jak w *Miszne Tora* – z faktem, że *Sefer ha-chinuch* jako *tarjag micwot* musiał z założenia obejmować zasięgiem nie tylko bieżące zagadnienia prawne, lecz także kwestie, które będą miały zastosowanie dopiero w przyszłości, na przykład w czasach mesjańskich¹⁷.

Prawa noachickie a izraelskie w aspekcie formalnoprawnym

Kolejny obszerny fragment poświęcony prawom noachickim, dotyczący kwestii różnic formalnoprawnych między oboma systemami prawnymi, zamieszczono przy omawianiu izraelskiego przykazania: *Nie wolno pożądać (lehitawot) rzeczy należącej do kogoś innego* (nr 416):

Również wszyscy mieszkańcy świata są przez to [przykazanie] obligowani, ponieważ jest ono pochodną (*anaf*) przykazania o zakazie rabunku, które jest jednym z siedmiu przykazań nakazanych całej ludzkości. Nie popełnij błędu, mój synu, odnośnie do liczby owych siedmiu przykazań noachickich wspomnianych w Talmudzie (*Sanhedrin* 56b), ponieważ w istocie ta siódemka stanowi ogólne kategorie, za którymi kryje się wiele szczegółów. I tak pojmiesz, że zakaz niemoralnych stosunków został dla nich pomyślany ogólnie jako jedno przykazanie, w którym znajdują się szczegóły, jak np. zakaz stosunku z matką, zakaz stosunku z siostrą ze strony matki, zakaz stosunku z mężatką, z żoną ojca, z mężczyzną oraz ze zwierzęciem (*Sanhedrin* 58a). Tak też jest w kwestii zakazu bałwochwalstwa, który w całości jest

¹⁵ Josef Babad przypuszcza, że powyższe stwierdzenie jest wynikiem błędu kopisty. Zob. *Minchat chinuch*, komentarz do przykazania 192.

¹⁶ Zob. *Miszne Tora, Hilchot melachim u-milchamot* 8,10; 10,11.

¹⁷ Ani autor *Sefer ha-chinuch*, ani Majmonides w *Miszne Tora* nie ograniczają obowiązku egzekwowania przez Żydów przykazań noachickich na nie-Żydach do czasów mesjańskich i do Ziemi Izraela. Jednakże fakt umieszczenia przez Majmonidesa wykładu tych praw bezpośrednio przed wykładem o czasach mesjańskich może świadczyć o tym, że obowiązek ten do tego czasu ma charakter wyłącznie teoretyczny.

pomyślany jako jedno przykazanie mające liczne szczegóły. I tak są oni zrównani w nim z Izraelem w tym aspekcie, że są odpowiedzialni za wszystko, za co sąd Izraela skazuje na śmierć (*Sanhedrin* 56b). Można zatem powiedzieć, że skoro ostrzeżono ich odnośnie do rabunku, to także ostrzeżono ich odnośnie do dystansowania się od niego (*harchakotaw*). Nie jest jednak moją intencją twierdzić, że byłiby jak my ostrzeżeni przed tym jako przed [odrębnym] zakazem, ponieważ nie są oni ostrzeżeni w szczegółach zakazów jak Izrael, lecz zostali ostrzeżeni w ogólny sposób w owych siedmiu [przykazaniach]. To tak jakbyś np. powiedział, że przestrzega ich Pismo: „Żaden mąż do jakiegokolwiek swego krewnego niech się nie zbliża” (Kpł 18,6), tzn. – do matki, do siostry i jakiegokolwiek krewnego. I tak też przy bałwochwalstwie – również w sposób ogólny. I tak też przy rabunku, jakby im powiedziano: „Nie dokonujcie rabunku” (por. Kpł 19,13), ale całkowicie się od niego dystansujecie, a „zdystansować się” oznacza także „nie pożądać”. Jednakże w Izraelu zasada ta nie występuje, ponieważ Wszechobecny chciał dla nich zasługi i zwiększył liczbę przykazań bardziej niż tamtym [tj. nie-Żydom]. Również w odniesieniu do tych, które nakazano i nam, i im, mamy zasługę, ponieważ nadano nam oddzielnie nakazy i zakazy. I dlatego jest to zasługa i dobro dla naszych dusz, jako że każdy, kto wykonuje jedno przykazanie, zyskuje jednego obrońcę.

Podobną myśl, że Bóg uszczegółowił przykazania dla Izraela, aby pomnożyć jego zasługi, a zatem i przyszłą nagrodę¹⁸, pojawia się także przy omawianiu izraelskiego przykazania: *Nie weźmie najemnik więcej niż to, co zje* (nr 577). Punktem wyjścia jest pytanie, dlaczego potrzebne było to przykazanie, skoro mieści się w kategorii kradzieży zakazanej osobnym przykazaniem.

Warto przy okazji zwrócić uwagę, że faktycznie wszystkie przykazania noachickie mają charakter zakazów (z wyjątkiem nakazu ustanowienia systemu sprawiedliwości, który też zresztą ma swój aspekt negatywny – zakaz bezprawia). Tymczasem – jak pisze autor – izraelskie przykazania mają zarówno aspekt pozytywny (nakazów), jak i negatywny (zakazów). Ponadto przykazania noachickie przedstawiane są w źródłach rabinicznych i w literaturze halachicznej za pomocą pojedynczych haseł, inaczej niż przykazania żydowskie, które oddawane są za pomocą konkretnych zdań lub ich równoważników – nakazujących dany czyn lub zakazujących go. Tak jest na przykład w przypadku noachickiego zakazu rabunku – *gezel*, który zawiera normę analogiczną do izraelskiego przykazania *Nie wolno rabować* (ligzol), ale też inne pokrewne normy prawne.

W skład noachickiego zakazu rabunku wchodzi bowiem nie tylko izraelski zakaz rabunku. Na gruncie praw noachickich *gezel* jest bowiem nie

¹⁸ Zob. *Makot* 23b.

tyle kategorią ogólną, abstrakcyjną, ile raczej wyjściową. Terminowi *gezel* odpowiada nie tylko konkretna kategoria czynów stanowiących rabunek *sensu stricto* (czyli otwartą napaść w celu grabieży, rozbój), lecz także inne czyny, takie jak kradzież (w ukryciu), porwanie branki wojennej, wstrzymanie zapłaty najemnikowi itd. *Gezel* jest zatem czynem konkretnym, ale też wskazuje na inne pokrewne mu czyny konkretne.

Talmud w traktacie *Sanhedrin 57a* posługuje się sformułowaniem „rabunek (*gezel*), kradzież i tak [porwanie] pięknej branki – i tak też podobne do nich (*ka-joce ba-hen*)”, konkretyzując dalej „podobne do – rabunku” jako wstrzymanie wypłaty najemnikowi, a „podobne do – [porwania] pięknej branki” jako współzycie z niewolnicą przeznaczoną wcześniej niewolnikowi. Z kolei Majmonides w wykładzie o prawach noachickich wymienia przy zakazie *gezel* następujący szereg czynów: „Noachita jest winny rabunku (*gezel*) [...]. I wszystko jedno, czy rabuje (*gozel*) albo kradnie majątek, czy porywa osobę, czy wstrzymuje wypłatę najemnikowi – i podobne do tego (*ka-joce bo*)”.

Taki sposób klasyfikowania, w którym *gezel* jest z jednej strony kategorią ogólną, a z drugiej szczegółową wchodzącą w skład tej ogólnej, może wydawać się nielogiczny. Andrew Schumann we wstępie do *Logiki Talmudu*¹⁹ przeciwstawia jednak konkretną i pragmatyczną logikę żydowską ogólnej i abstrakcyjnej logice greckiej, tak charakteryzując tę pierwszą:

Istotne jest to, że logika ta nigdy nie miała charakteru Arystotelowskiego. Stagiryta stworzył logikę w oparciu o założenia, że istnieją ogólne rodzaje i ich bardziej szczegółowe odmiany, czyli gatunki. Każde rozumowanie skonstruowane jest w taki sposób, że jeśli znamy rodzaj i jego właściwości, możemy przenieść tę wiedzę na gatunki. Tym samym w rozumowaniu poruszamy się pionowo, z góry na dół. W judaizmie rozumowanie tego rodzaju jest ogólnie rzecz biorąc niedopuszczalne. Wnioskowanie w logice żydowskiej ma strukturę nie pionową, lecz poziomą: od jednych gatunków lub rodzajów do innych²⁰.

Twierdzenie o braku w judaizmie rozumowania „pionowego”, opartego na ogólnych kategoriach, jest zapewne zbyt daleko idące, faktem jest jednak, że pozioma rozbudowa danej kategorii obecna jest w różnych działach halachy i w odniesieniu do rozmaitych kategorii przykazań²¹.

¹⁹ Zob. Andrew Schumann, *Logika Talmudu*, Kraków 2015.

²⁰ Tamże, s. 9.

²¹ Por. pojęcia *toldot* (hebr. dosł.: „pochodne”, tu: „podkategorie”, np. *toldot nezikin*, *toldot melachot*, *toldot tum'a*) i *awizraihi* (aram. dosł.: „przyprawy do niego”, tu: „kategorie pomocnicze”, np. *awizraihi de awoda zara*, *awizraihi de szefichut damim*, *awizraihi de arajot*).

Niemniej nie oznacza to, że wszystkie noachickie przykazania stanowią „kategorie poziome”. Na przykład nazwa noachickiego zakazu stosunków niemoralnych, *giluj arajot*, inaczej niż *gezel*, nie odnosi się do jakiegoś ich konkretnego przypadku i ma charakter „kategorii ogólnej”, w której mieszczą się konkretne *arajot*, wymienione przez autora *Sefer ha-chinuch* przy omawianiu izraelickiego przykazania: *Nie wolno pożądać* (lehitawot) *rzeczy należącej do kogoś innego* (nr 416). Oba typy kategorii mają w każdym razie charakter zbiorczy, co różni przykazania noachickie od izraelickich.

Wyrażona w *Sefer ha-chinuch* koncepcja praw noachickich jako kategorii zbiorczych oraz wyszukiwanie analogii między przykazaniami izraelickimi a szczegółami tych praw legły u podstaw pracy Aarona Lichtensteina *The Seven Laws of Noah*²². Ponieważ źródła i autorytety rabiniczne widziały siedem praw noachickich jako zbiory szczegółowych stwierdzeń prawnych, wynika stąd, że faktyczna objętość prawa noachickiego jest większa – w porównaniu z objętością prawa izraelickiego – niż wskazywałaby na to relacja 7 do 613 przykazań²³.

Aby zilustrować jego rozmiar, Lichtenstein podzielił ogólne prawa noachickie na jednostki analogiczne do żydowskiej micwy, wydzielając 66 takich jednostek w stosunku do 613 *micwot* Izraela (z których część nie ma obecnie zastosowania i nie odnosi się do wszystkich Żydów)²⁴. A zatem co najmniej dziesiąta część żydowskich przykazań ma swoje analogie w prawie noachickim. Z jednej strony użycie przykazań izraelickich w noachickich ramach ograniczone było do wydzielenia najmniejszego wspólnego mianownika w konstruowaniu metody porównania żydowskich i nieżydowskich obowiązków w ramach hebrajskiego prawa i nie oznaczało, że są one tożsame²⁵.

Z drugiej strony należy zauważyć, że mimo technicznego charakteru tej klasyfikacji, co wynika z niewątpliwych różnic w szczegółach obu legislacji,

²² Zob. Aaron Lichtenstein, *The Seven Laws of Noah*, New York 1995.

²³ Tamże, s. 17–18.

²⁴ We wstępie do *Sefer ha-chinuch* autor zauważa, że spośród 613 przykazań izraelickich zastosowanie w czasach mu współczesnych ma jedynie 369 *micwot*. Spośród nich 99 przykazań (78 nakazów i 21 zakazów) dotyczy okazjonalnych przypadków, które mogą nigdy nie wystąpić w życiu danego człowieka. Pozostaje więc 270 przykazań, które dotyczą każdego Żyda w ciągu jego życia (48 nakazów i 222 zakazy), choć w różnych porach dnia i roku. Istnieje też sześć przykazań permanentnych, tj. takich, które należy przestrzegać cały czas: 1) nakaz wiary w Boga; 2) zakaz wiary w cokolwiek poza nim; 3) nakaz wiary w Jego jedyność; 4) nakaz miłowania Go; 5) nakaz lękania się Go; 6) zakaz podążania za myślą serca i spojrzaniem oczu [tj. za popędami i zmysłami].

²⁵ Lichtenstein, *The Seven Laws...*, s. 95.

jej dokonanie przez Lichtensteina było możliwe dzięki analogiczności, pokrewieństwu i znaczącym podobieństwom między przykazaniami żydowskimi a porównywalnymi składnikami ogólnych praw noachickich. Na tym podobieństwie – mimo wzmianek o różnicach – również autor *Sefer ha-chinuch* zbudował swój sposób omawiania praw noachickich.

Przykład gezeł jako kategorii zbiorczej

Lichtenstein zaczyna wzmiankowaną wyżej pracę od omówienia składników noachickiego zakazu rabunku (*gezeł*), wyróżniając w nich składniki analogiczne do następujących przykazań żydowskich:

1. *Nie wolno porywać człowieka* (nr 36);
2. *Nie wolno pożądać* (lachmod) *rzeczy należącej do bliźniego* (nr 38);
3. *Przykazanie zwrotu tego, co zrabowane* (nr 130);
4. *Nie wolno kraść żadnej rzeczy* (nr 224);
5. *Nie wolno wypierać się cudzych pieniędzy powierzonych na przechowanie* (nr 225);
6. *Nie wolno odmawiać oddania rzeczy należącej do kogoś innego* (nr 228);
7. *Nie wolno rabować* (ligzol) (nr 229);
8. *Nie wolno oszukiwać na wadze* (nr 258);
9. *Przykazanie, aby mieć uczciwe wagi i odważniki* (nr 259);
10. *Nie wolno oszukiwać w transakcjach handlowych* (nr 337);
11. *Nie wolno pożądać* (lehitawot) *rzeczy należącej do kogoś innego* (nr 416);
12. *Przykazanie, aby jadtł najemnik w czasie swojej pracy* (nr 576);
13. *Nie weźmie najemnik więcej niż to, co zje* (nr 577);
14. *Nie będzie jadtł najemnik w czasie wykonywania czynności* (nr 578);
15. *Nie wolno przesuwać granicy* (nr 522);
16. *Nie będą przetrzymywane miary i odważniki niepełne* (nr 602)²⁶.

Z klasyfikacji tej wynika, że noachickiemu przykazaniu o zakazie rabunku (*gezeł*) odpowiada w istocie aż 16 analogicznych przykazań żydowskich (przy zachowaniu różnic w ich szczegółowych kwestiach). W podobny sposób Lichtenstein postępuje z pozostałymi sześcioma prawami noachickimi.

Należy tu poczynić pewną uwagę w odniesieniu do listy Lichtensteina. Mogłoby z niej wynikać, że w obrębie zbiorczej kategorii noachickiego

²⁶ Tamże, s. 19–29.

przykazania jej szczegółowe składniki, analogiczne do izraelickich *micwot*, mają równie obligatoryjny charakter w obrębie noachickiej legislacji. Jednakże współczesny halachista, Mosze Weiner, w angielskiej wersji religijnego kodeksu noachickiego *The Divine Code*²⁷ zwrócił uwagę, że o ile zakaz *Nie wolno zwracać się ku bałwochwalcom nawet w myślach* (nr 213), stanowiąc w obrębie kodeksu izraelickiego oddzielne przykazanie, wiąże Żydów w sposób bezwzględny, na równi z samym zakazem bałwochwalstwa, o tyle na gruncie noachickim jest on tylko racjonalną konsekwencją zakazu bałwochwalstwa (*awoda zara*). Dlatego jeśli z racjonalnego punktu widzenia dany czyn jest uzasadniony i nie będzie prowadził do bałwochwalstwa, to zakaz ten nie ma zastosowania²⁸.

Co ciekawe, w *Sefer ha-chinuch* przykazanie to określone jest mianem „zdystansowania się od bałwochwalstwa” (*richuk awoda zara*), które znane jest każdemu człowiekowi (*jadua le-chol adam*). Podobny termin zresztą zastosowano w omówionym wcześniej przykazaniu: *Nie wolno pożądać* (*lehitawot*) *rzeczy należącej do kogoś innego* (nr 416), w którym autor odniósł go do zakazu rabunku (*gezel*) jako „dystansowania się od niego” (*harchakotaw*). Wcześniej stwierdza, że jest to „pochodna” (*anaf*) zakazu rabunku (*gezel*).

O ile Lichtenstein swoją koncepcję klasyfikacji, m.in. noachickiego *gezel*, zaczerpnął z *Sefer ha-chinuch*, o tyle przy jej realizacji, tj. przyporządkowaniu temu prawu noachickiemu analogicznych szczegółowych przykazań żydowskich, wzorował się na wykładzie Majmonidesa. Można by przypuszczać, że skoro *Sefer ha-chinuch* również opiera się na autorytecie Majmonidesa, to wzmianki o noachickim *gezel* znajdują się przy omawianiu tych samych przykazań izraelickich, co w pracy Lichtensteina.

Jednakże z listy Lichtensteina na temat noachickiego *gezel* autor *Sefer ha-chinuch* wspomina bezpośrednio o prawach noachickich tylko przy jednym, wzmiankowanym tu przykazaniu: *Nie wolno pożądać* (*lehitawot*) *rzeczy należącej do kogoś innego* (nr 416). Co więcej, przykazanie to – jak wynika z treści przytoczonego fragmentu – dotyczy rabunku jedynie pośrednio. Przy omawianiu filozoficzno-moralnego sensu tego przykazania (*szoresz*), a także większości (10) pozostałych z listy Lichtensteina, autor stwierdza jedynie, że jest on jawny (*nigla*) i wiadomy (*jadua*) każdemu rozumnemu (*ben da'at*) i obdarzonemu intelektem (*sechel*). O racjonalnym i naturalnym charakterze przykazań noachickich wspominał już

²⁷ Zob. Moshe Weiner, *The Divine Code*, Pittsburgh 2018.

²⁸ Tamże, s. 118, przyp. 19.

Majmonides²⁹, niemniej wydaje się to za słabą przesłanką, aby uznać, że w ten sposób autor *Sefer ha-chinuch* wiąże dane przykazanie z prawem noachickim. Po pierwsze dlatego, że sam Majmonides uznawał racjonalność także niektórych przykazań izraelskich³⁰, a po drugie dlatego, że autor *Sefer ha-chinuch* nigdzie nie stwierdził, iż charakterystyczną cechą przykazań noachickich jest ich racjonalność.

Zakres omówienia legislacji noachickiej

Uwagi na temat praw noachickich rozsiane są po całym *Sefer ha-chinuch* w sposób dość swobodny. Najczęściej wzmianki o tych prawach pojawiają się przy omawianiu zakresu stosowania przykazania (*nohagat micwa*). Inicjowane są zwykle w dwojaki sposób: albo autor wprost stwierdza, że omawiane przykazanie wchodzi w skład lub jest aspektem siedmiu przykazań (*szewa micwot*), albo zaznacza, że obowiązuje także wszystkich mieszkańców świata (*kol bnej ha-olam bi-chlal*), zwanych w kilku miejscach również potomkami Noego (*bnej Noach*). W jednym przypadku pojawia się sformułowanie „cały rodzaj ludzki” (*kol min ha-adam*). Wzmianki takie występują w następujących spośród 613 przykazań izraelskich:

1. *Nie będziecie wierzyć w innych bogów prócz samego Ha-Szem* (nr 26);
2. *Nie wolno odstępować nagości (legalot erwat) kobiety zamężnej* (nr 35);
3. *Przykazanie, aby rozsądzać w sądzie (din) sprawy pomiędzy skarżącym a oskarżanym* (nr 58);
4. *Nie wolno przysięgać na bożki (awodat gilulim)* (nr 86);
5. *Nie wolno odstaniać nagości (legalot erwat) matki* (nr 190);
6. *Nie wolno odstaniać nagości (legalot erwat) żony ojca* (nr 191);
7. *Nie wolno odstaniać nagości (legalot erwat) siostry* (nr 192);
8. *Nie wolno dawać [tj. składać w ofierze] potomstwa Molochowi* (nr 208);
9. *Nie wolno mężczyźnie mieć stosunków z mężczyzną* (nr 209);
10. *Nie wolno opóźniać zapłaty najemnikowi (leacher sechar sachir)* (nr 230);
11. *Nie wolno pożądać (lehitawot) rzeczy należącej do kogoś innego* (nr 416);
12. *Przykazanie wiary w jedyną Ha-Szem* (nr 417);

²⁹ Zob. *Miszne Tora, Hilchot melachim u-milchamot* 8,14[11] oraz 9,2.

³⁰ Zob. *Szmona prakim*.

13. *Przykazanie bojaźni Ha-Szem* (nr 432);
14. *Nie wolno jeść członków ze zwierzęcia żyjącego* (ewer min ha-chaj) (nr 452).

O przykazaniach noachickich wzmiankuje się ogólnie także w innych miejscach przy omawianiu izraelskich przykazań dotyczących relacji Żydów do nie-Żydów (kwestia tzw. osiadłego cudzoziemca, *ger toszaw*, oraz oblężenia pogańskiego miasta).

Z powyższego wyliczenia wynika, że wśród siedmiu wymienionych wcześniej praw noachickich zakaz niemoralnych stosunków (*giluj arajot*) wzmiankowany jest w pięciu *micwot* (o numerach: 35, 190, 191, 192 i 209), zakaz bałwochwalstwa (*awoda zara*) – w czterech (o numerach: 26, 86, 208 i 417), zakaz rabunku (*gezel*) – w dwóch (o numerach: 230 i 416), zakaz bluźnierstwa (*birkat Ha-Szem*), zakaz spożywania części żyjącego zwierzęcia (*ewer min ha-chaj*) oraz nakaz ustanowienia systemu sprawiedliwości (*dinim*) – w pojedynczych przykazaniach izraelskich (o numerach odpowiednio: 432, 452 i 58). Brakuje natomiast osobnych wzmianek o zakazie zabójstwa (*szefichut damim*).

Jest rzeczą charakterystyczną, że odrębność *Przykazania bojaźni Ha-Szem* (nr 432) jako przykazania pozytywnego została na gruncie izraelskim określona w opozycji do zakazu bluźnierstwa, o czym wspomina autor *Sefer ha-chinuch*³¹. Natomiast w obrębie legislacji noachickiej nakaz ten mieściłby się w kategorii zakazu *birkat Ha-Szem*³².

Należy zauważyć, że niektóre z powiązań między systemem izraelskim a noachickim wydają się rozbieżne z wykładem Majmonidesa o prawach noachickich. Charakterystyczna sytuacja występuje w przykazaniu *Nie wolno opóźniać zapłaty najemnikowi* (*leacher sechar sachir*) (nr 230), przy którym autor stwierdza: „I napisał *Rambam* (błogosławionej pamięci), że jest to prawo dla noachitów”. Tymczasem Majmonides przy opisie zakresu zakazu rabunku wspomina jedynie o „wstrzymaniu zapłaty najemnikowi” (*kowesz sechar sachir*)³³, co w przypadku Izraela stanowi odrębne przykazanie: *Nie wolno odmawiać oddania rzeczy należącej do kogoś innego* (nr 228)³⁴.

³¹ Zob. *Sanhedrin* 56a.

³² Zob. Lichtenstein, *The Seven Laws...*, s. 86.

³³ Zob. *Miszne Tora, Hilchot melachim u-milchamot* 9,13[9].

³⁴ Na tę niezgodność zwrócił uwagę także Josef Babad w *Minchat chinuch*.

Podsumowanie

Sumując, można stwierdzić, że omówienie praw noachickich w *Sefer ha-chinuch* nie stanowi systematycznego, uporządkowanego wykładu. Oryginalność i walor tego dzieła leżą, po pierwsze, w samym podjęciu tematu w sposób ogólny (decyzja ta była zapewne motywowana rozległością tej problematyki prawnej oraz poczuciem odpowiedzialności Izraela za przestrzeganie boskich przykazań przez pozostałe narody). Inspiracją był tu z pewnością Majmonides. Po drugie, w koncepcji praw noachickich jako kategorii, których szczegóły są porównywalne, choć nie tożsame z przykazaniami izraelickimi. Koncepcja ta spowodowała nowatorski zabieg konstrukcyjny polegający na włączeniu przykazań noachickich w wykład o poszczególnych przykazaniach izraelickich. Po trzecie, oryginalność dzieła polega także na pewnych szczególnych koncepcjach halachicznych dotyczących aspektów konkretnych praw noachickich. W tym przypadku – co ciekawe – autor odbiega od rozwiązań Majmonidesa, przyjmując własne, często oparte na argumentach rozumowych, rozstrzygnięcia.

Drugi z wymienionych aspektów – zarysowany w *Sefer ha-chinuch* jedynie w sposób ogólny – doczekał się niezwyklej i precyzyjnej realizacji we współczesnej pracy Aarona Lichtensteina. W związku z trzecim z wymienionych aspektów należy zaznaczyć, że choć *Sefer ha-chinuch* nie jest w ścisłym tego słowa znaczeniu pracą halachiczną³⁵, a raczej w założeniu popularyzatorską, zawarte w niej tezy halachiczne, także te dotyczące praw noachickich, doczekały się znakomitego opracowania w komentarzu do tego dzieła – *Minchat chinuch* – autorstwa wybitnego galicyjskiego rabina Josefa Babada z Tarnopola. Praca ta stanowi jedno z najważniejszych źródeł analiz prawnych w tym zakresie³⁶.

³⁵ We wprowadzeniu do *Sefer ha-chinuch* David Metzger rozróżnił dwa zasadnicze typy twórczości powstałej wokół Tory (*jecira toranit*) po ukończeniu Talmudu: 1. dzieła halachiczne (*sifrej halacha*), komentarze (*pejruszim*), orzeczenia prawne (*psakim*), responsa (*szeelot u-tszuwot*); 2. zbiory kazań (*sifrej draszot*), dzieła etyczne (*musar*), wykazy przykazań (*tarjag micwot*). Zaznacza jednak, że nie ma ostrych granic pomiędzy poszczególnymi gatunkami, które w konkretnych dziełach często się przenikają. Zob. Metzger, *Sefer ha-chinuch u-mechabro...*, s. 20.

³⁶ Zob. Piotr Majdanik, „*Minchat chinuch*” Josefa Babada z Tarnopola – galicyjska perła halachy, [w:] *Z dziejów i kultury Żydów w Galicji*, red. Michał Galas, Wacław Wierzbieniec, Rzeszów 2018, s. 158–174.

Bibliografia

1. Źródła opublikowane

Mosze ben Majmon, *Miszne Tora*, t. 1–12, red. Shabtai Frankel, Jeruzalajim 1973–2007.

Sefer ha-chinuch im beur Minchat chinuch, t. 1–3, Jeruzalajim 2008–2009.

2. Opracowania

Levine Samuel J., *An Introduction to Self-Incrimination in Jewish Law, with Application to the American Legal System: A Psychological and Philosophical Analysis*, „Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review” 28 (2006), nr 2.

Lewis Elchanan, *Sefer ha-chinuch*, <www.yeshiva.co/ask/?id=1843> [dostęp: 8 września 2018].

Lichtenstein Aaron, *The Seven Laws of Noah*, New York 1995.

Majdanik Piotr, „*Minchat chinuch*” Josefa Babada z Tarnopola – galicyjska perła halachy, [w:] *Z dziejów i kultury Żydów w Galicji*, red. Michał Galas, Waław Wierzbieniec, Rzeszów 2018.

Metzger David, *Sefer ha-chinuch u-mechabro*, [w:] *Sefer ha-chinuch im beur Minchat chinuch*, t. 1, Jeruzalajim 2008–2009.

Novak David, *The Image of the Non-Jew in Judaism: An Historical and Constructive Study of the Noahide Laws*, New York–Toronto 1983.

Schumann Andrew, *Logika Talmudu*, Kraków 2015.

Ta-Shma Israel, *Mechabro ha-amiti szel Sefer ha-chinuch*, „Kirjat Sefer” 55 (1980). *Tarjag micwot. 613 przykazań judaizmu*, tłum. Ewa Gordon, Kraków 2000.

Weiner Moshe, *The Divine Code*, Pittsburgh 2018.

Piotr Majdanik

badacz niezależny, Gliwice

benoach@gmail.com